

індивідуально-авторські фразеологізми від загальнономовних. Зауважимо, що в художньому мовленні Б. Лепкого фразеологізми, як правило, виконують оцінну та емоційно-експресивну роль, засвідчують великі естетичні можливості. Всебічне та глибоке вивчення ідіостилю Богдана Лепкого – важливе завдання наступних наукових досліджень мовознавців.

Література:

Ільницький 1990: Ільницький М. Настроєний життям як скрипка / М. Ільницький. – У кн.: Лепкий Б. С. Поезії. – К.: Рад. письменник, 1990. – 383 с.

Лепкий 1991: Лепкий Б. Полтава / Б. Лепкий. – Львів: «Червона калина», 1991. – 408 с.

Ужченко 2007: Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : Навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с.

Словник 2010: Фразеологізми у творах Богдана Лепкого. Словник. Гол. ред. Панцьо С.Є. / С. Є. Панцьо. – Тернопіль: Джура, 2010. – 224 с.

ФСУМ 1993: Фразеологічний словник української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – У 2 кн. – К.: Наук. думка, 1993.

УДК 811.161.2

ББК 81.2 Укр

Наталія Бияк, к. філол. наук, доц.

Топонімний простір повісті Богдана Лепкого «Батурин»

У статті проаналізовано ономастичний простір повісті Богдана Лепкого «Батурин». Розглянуто специфіку реалізації художнього потенціалу топонімів в історичній повісті. Прослідковано особливості вживання топонімів різних типів та досліджено їх функції у художньому тексті. Проаналізовано стилістичні особливості найбільш значущих топонімів. З'ясовано, що достовірність описуваних подій у творі досягається шляхом використання загальновідомих реальних топонімів, знайомих читачеві з історії чи з інших художніх творів, та поєднання їх з

маловідомими або й вигаданими власними назвами. Вони співвіднесені з відповідним історичним періодом і стають мальовничим фоном, на якому відбувається дія художнього твору.

Ключові слова: літературна ономастика, поетонім; топонім; семантика оніма; апелятив

Natlja Vyjak The toponymic space of Bohdan Lepky's Baturyn

The paper presents the toponymic space analysis of Bohdan Lepky's Baturyn. It also expands on the way the artistic potential of poetonyms is realized in historical novels. The paper investigates peculiar features of the use of different types of toponyms, their functions in fictional texts, and stylistic features of the most meaningful toponyms. The author concludes that the authenticity of the events described in the novel is achieved via the use of existing famous toponyms the reader knows either from history or from books combined with unfamiliar or even invented proper names.

They are correlated with the corresponding historical period and become a picturesque background for the plot development.

Keywords: literary onomastics, poetonym; toponym; semantics of onym; appellative.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими завданнями. Поетоніми та особливості їх формування і використання у художньому тексті є невід'ємною частиною опису індивідуального стилю автора. Топоніми становлять, як правило, другу після антропонімів групу власних назв у тексті. Ф. Кольгайм стверджує, що питома вага антропонімів у літературному творі завжди значно переважає топоніми та інші розряди онімів [8: 352]. Порівняно із антропонімами назви географічних об'єктів не так часто привертають увагу дослідників. На думку відомого англійського вченого-лінгвіста В. Ніколайсена роль топонімів у художньому тексті є не менш значущою, ніж роль антропонімів, адже вони творять літературний ландшафт твору [9: 250] і досягнути достовірності опису без географічних назв вкрай важко [1: 31]. Топоніми займають особливе місце у художньому тексті, а "кожна подія, хоч не значна, а тим більше значна,

відбувається... на певній точці у просторі" [7: 6]. Топоніми підлягають загальним законам художнього тексту" [5: 114].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання певної проблеми та виокремлення її невирішених частин. Питання ролі онімів у художньому тексті в останні роки стало однією із найпопулярніших тем для дослідження в українській ономастиці. Для дослідження основних теоретичних і практичних питань ономастики, зокрема проблем поетонімії художнього твору, велике значення мають праці Ю.О. Карпенка, Л.О. Белея, В.М. Калінкіна, Г. П. Лукаш, Е.Б. Магазаника, В.М. Михайлова, О.В. Суперанської, Є.С. Отіна, та ін.

Аналіз топонімів у творах окремих письменників відображено у роботах Е. В. Боевої, Т. Б. Гриценко, Т.І. Крупеньової, М.В. Максимюк, М. Р. Мельник, Т. В. Немировської, О. Ф. Немировської, Л.І. Селіверстової, О. Р. Сколоздри-Шепітко, Г.В. Шотової-Ніколенко та ін.

Мета нашої роти полягає у дослідженні топонімів у повісті Богдана Лепкого «Батурин» як засобу стилістичної виразності, у розпізнаванні закладеної в них автором інформації, виявленні асоціативних зв'язків у певних груп топонімів.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Повість "Батурин" є частиною історичної епопеї «Мазепа». Твір описує одну із трагічних сторінок історії України мазепинської епохи. Письменник ретельно вивчив історичні джерела, географічні карти, про що свідчить поетонімосфера твору. Художній текст повісті насичений топонімами різного типу, «пов'язаних з пересуванням персонажів у художньому просторі» [8: 80]. Найчисельнішу групу становлять українські топоніми, вони створюють панораму, на фоні якої і розгортається оповідь про події, безпосередньо пов'язані з сюжетом повісті. У творі ми бачимо велику кількість ойконімів — гетьманська столиця **Батурин** та навколишні містечка і села поблизу нього: Бахмач, Борзна, Гірки, Глухів,

Городок, Комань, Конотоп, Короп, Ларинівка, Лебедин, Макошин, Мена, Новгород-Сіверський, Нові Млини, Обмачов, Оболоня, Орлівка, Погрібки, Прилуки, Сосниця. Значна їх частина виконує насамперед головні функції для топонімів — називає географічні об'єкти та служить для локалізації місця дії твору. Вони дають уяву про місця розташування російських і шведських військ, які брали участь у військових діях на українські землях: *«Меншиков стояв кватирою в Городку, містечку на ріці Снові»* [4: 225]; *«В Орлівці, віддаленій о які три милі, стояли передові відділи шведські під командою Гельма, а в Гірках король Карло»* [4: 446]. *«А де король тепер? — Питайте вітру в полі. Може, в Ларинівці, в Комані, а може, аж в Орлівці... Носить ним понад Десною»* [4: 445]. *«До царської квартири у Погрібках і до Глухова, де мали відбутися вибори нового гетьмана, тягнули старшини, козаки, духовники світські й чернечі цілими валками, щоб заявляти свою непоколимому вірність цареві, а гнів і ненависть для бувшого гетьмана Мазепи»* [4: 437]; *«Коли розійшлася вістка, що Меншиков у Макошині, стали до нього прибувати з чолобитнею сотники і другі старшини із поблизьких сіл і містечок»* [4: 272].

В оповіді автора та розмовах персонажів твору чітко вимальовується пересування гетьмана Мазепи та козацьких полків. Спочатку хворий гетьман зі своєю кавалерією *«стояв у Борзні»* [4: 237]. Отримавши звістку від небожа Войнаровського, що Меншиков планує відвідати його у Борзні, він вирішує: *«Нині таки рушаємо в Батурина... З Батурина в неділю вранці рушимо дальше, щоб не зустрітись з Меншиковим по дорозі»* [4: 239]. *«В бурю і громи з Батурина на Гончарівку скачуть коні і біжать вози»* [4: 245]. А після приїзду свого вістового та наради з полковниками у Батурині Мазепа з військом їде до Карла. Письменник відзначає окремі місця: *«...під вечір гетьманська карета в'їхала в городок Короп на річці того самого імені»* [4: 252]. *«Меншиков довідався, що гетьман біля Оболоня переправився з кількома тисячами свого війська за Десну»* [4: 272]. І врешті шведські вартові мали змогу спостерігати, як *«гетьман відклонився, повернув*

конем і весь його гурт, як вітер, помчав дорогою з Гірок до Орлівки» [4: 447].

Письменник не просто називає назву чергового населеного пункту, він майже завжди супроводжує його коротким описом, додаючи то річку, то відстань до більш відомого географічного об'єкта: «в Городку, містечку на ріці Снові» [4: 225], «городок Короп на річці того самого імені» [4: 252]; «Орлівка — містечко на річці Убіді, недалеко Новгород-Сіверського», [4: 267]; «...у Панорівцях, що на річці Ровці, ...на шляху від Стародуба до Десни»; «у Нових Млинах, містечку на річці Сеймі» [4: 238]. Такий ретельний опис кожного переміщення військових сил та їх полководців, деталізація всіх населених пунктів нагадує докладну топографічну карту для військових дій, а гідроніми Десна, Короп, Ровець, Сейм, Снов, Убіда служать для більш точної локалізації міст та містечок, невідомих до того часу військовим формуванням і читачеві. Ще більше схожості із військовою картою надає постійне уточнення напрямку руху окремих військ чи груп військових, а також князів: «Меншиков до гетьмана в Борзну їхав, коло Мени дігнав його Анненков з листом від пана гетьмана, що пан гетьман у Батурині, і він подався туди. По дорозі стрінувся з Голицином, доїхали до Обмачова» [4: 259]. «У Нових Млинах, містечку на річці Сеймі, три години їзди із Сосниці, Світлійший князь Меншиков довідався, що гетьман біля Оболя переправився з кількома тисячами свого війська за Десну» [4: 272]. Ось козаки Чепеля планують свою вилазку із оточеного ворогом Батурина. Їх детальний опис плану дій із конкретними напрямками руху знову вимальовує в уяві карту: «Але не навспряжки, зразу наліво, ніби на Бахмач, а тоді що лиш нагло повернути на Борзну, вивабити ворога з його леговища, заманити на поле, побити і — назад» [4: 307].

Письменник нерідко використовує точну дату в окремих епізодах, що у поєднанні із реальними топонімами надає подіям хронологічної послідовності і відчуття реальності подій, тобто відбувається локалізація у часі. «В неділю 24 жовтня під вечір гетьманська карета в'їхала в городок Короп... В понеділок, дня 25 жовтня, щонайвірніші

частини гетьманських полків двигнулися з-під Корона в напрямі Оболоня» [4: 252]

Окрему групу становлять топоніми, віддалені у просторі від місця дії твору. Вони вживаються в авторській розповіді та мовленні персонажів. Це, білоруські та російські ойконіми — Добрий, Мінськ, Москва, Лісний, Почепа, Раєвка, Смоленськ, Шклов — із місцевостей, які не описані у повісті. Але вони мають безпосереднє відношення до сюжету твору, оскільки повідомляють читачеві про історичні моменти, які передували подіям, описаним у творі. Такі топоніми виконують насамперед локалізаційну функцію, називаючи точні маршрути пересування військ короля Карла та царя Петра, перед їх прибуттям на українські землі. *«Виявилось, що Карло прямує не через Смоленськ на Москву, а через Стародуб і Новгород-Сіверський на Україну» [4: 225]* *«Цар Петро, відсвяткувавши в Смоленську перемогу над Левенгауптом, поспішав до своєї армії, котрою проводив Шереметєв» [4: 225]*. Поєднання одних і тих же топонімів тільки у різному порядку створює різнобічний напрям маршруту і читач розуміє неминучість зустрічі двох армій: *«Шведські й московські війська надвигалися на себе, як дві хмари»*. [4: 225]

Однак очевидним є той факт, що функція географічних назв досить широка та різноманітна, і не зводиться просто до вказівки місця подій [3: 17]. Їх роль у художньому тексті значно ширша.

Чимало ойконімів тяжіє до особистості гетьмана: Батурин, Гончарівка, Глухів, Бахмач. Вони так чи інакше пов'язані з певними віхами у житті Мазепи. У центрі уваги всього твору перебуває Батурин, найчастіше вживаний топонім, місце дії головних подій в однойменній повісті. Місто, де живуть *«чесні мешканці города Батурина»* [4: 261], які цінують своє місто. Недарма так важко покинути його кожному городянину і кожному козакові, який перебував тут на службі: *«Прощайтеся з містом своїм, з місцями, на котрих так довго стояли»* [4: 408]. Адже це не звичайне повітове містечко, а насамперед гетьманська столиця. І для батуринців це дуже знаково, адже не раз у творі повторюється слово

‘столиця’. Для гетьмана місто є справжнім прихистком і фортецею. *«гетьманові найдалше в суботу треба тікати ... до Батурина, де він, як того треба буде, може замкнутися в твердині»* [4: 236]. Тому лейтмотивом всієї повісті є цей топонім. *«Нині таки рушаємо в Батурин... З Батурина в неділю вранці рушимо далше...»* [4: 239]

Автор фрагментарно описує місто впродовж всього твору, побіжно згадуючи мури, вали, порохову вежу, голодову яму, вузькі вулички між двома високими стінами старих мурів. І врешті із цього калейдоскопу описів перед нами вимальовується гетьманська столиця із замком на березі річки Сейм, його в'їзними та вхідними брамами, вежами, замковими мурами та валами, галереями, що бігли вздовж мурів. Ми неначе бачимо батуринські церкви із золоченими хрестами, замкове подвір'я, прорізи в мурах, глухий зарослий садок поза замковими мурами, тиху далеку вуличку поза містом. Письменник згадує також, що на Гончарівці, околиці Батурина, у гетьманському дворі був збудований палац Мазепи.

Так, батуринці люблять своє місто, вони самі уособлюють своє місто, у повісті неодноразово відчувається метонімічність ойконіма та його синоніма-апелятива: *«Весь Батурин знає її»*; *«Видимий бунт. Батурин з Мазепою у змові»*; *«гетьманська столиця стала по стороні гетьмана»*. У той же час для шведського генерала Левенгавпта це місто зовсім невідоме: *«Але король? Чого він з первісне наміченої дороги Мінськ — Смоленськ — Москва повернув нараз на Стародуб і якийсь там Батурин, скажіть — чого?»* [4: 444].

Іван Мазепа теж любить свій Батурин: *«Гетьман заспокоївся. Тільки Батурин не давав йому спокою. Прочував, що йому в першу чергу прийдеться відповісти за вчинок гетьмана»* [4: 254].

Письменник персоніфікує місто, говорить про нього як про особу: *«Батурин виповів послух цареві, обидив його любимця Меншикова й київського воєводу Голицина»* [4: 262]; *«Батурин не пустив царського полковника Анненкова до свого полку»* [4: 262]. Автор описує батуринський замок неначе

живу істоту: *«Замок нагадував велетня, з піднятими раменами, з руками, спертими на меч, з головою, схиленою вділ, задуманого над своєю непевною долею. Думаючи, наслухував, що йому здалеку нашіптував Сейм і що на своїх крилах приносили північні вітри»*. Батурин виступає у тексті як самостійний персонаж твору. Він жахається і заспокоюється, воює, борикається зі смертю, стогне і ридає: *«...десь далеко скиглить, зітхає, ридає і реве їх безталанний Батурин, як чоловік, що гине і сконати не може»* [4: 413]. Всього біль за страшну долю міста письменник вкладає в опис: *«Чого ж цей Батурин так реве? Пороги Дніпрові не ревуть так голосно, як він. Здається, не лиш живі зняли цей нестямний крик, але й мерці ридають і стогнуть, плаче кожда грудка землі. / Батурин борикається зі смертю»* [4: 344].

Отож Батурин стає символом нескореності українського народу і його прагненням до незалежності, яке здобувається дорогою ціною – життям. Героїзм захисників Батурина підкреслюються алюзією на героїчні і водночас трагічні сторінки давньогрецької історії — на битву під Фермопілами, де загнули 300 спартанців. *«Або постоїмо, або поляжемо, але разом, як під Термопілами спартанці»*, каже один із козаків ще перед радістю в Батурині, неначе передчуваючи майбутнє своє і міста. У повісті є ще одна алюзія — на Трою, описану Гомером в «Іліаді»: *«Не пускаймо троянського коня!»* каже хтось із козацьких старшин, маючи на увазі Анненкова, який прибув на переговори [4: 246]. *«Не впускаймо коня до нашої Трої»* вторять йому городяни [4: 287]. Кенігзен цитує Іліаду латинською мовою; *«Timeo Danaos et dona ferentes»* (*Бійтесь данайців, які приносять дари*) [4: 286]. Очікування чогось жахливого наростає із кожним повторенням фрази про Трою і так врешті стається.

Сили були нерівні і від міста залишаються димарі, останки сволоків, кроків. *«Батурин дотліває»*. Та й цього виявилось замало для царя. За його наказом місто мають зруйнувати вщент: *«Батурин має стрінуги доля Нинівії, Трої, Картагени і Єрусалиму»* [4: 286]. Автор називає найбільш відомі із стародавньої історії жахливі руйнування

завойованих знаменитих міст — столиці Ассирії, Трої, Карфагену і Єрусалиму. А потім він пригадує руйнацію Великого Новгороду опричниками Івана Грозного, які замордували своїх же співвітчизників. А ще зовсім близьку по часу страту царем Петром I повсталих стрільців на Лобному місці у Москві на Красній площі. І читач розуміє, що сподіватись на милосердя московського царя нема сенсу.

У повісті є згадка і про переможні часи для козаків. Місто Конотоп увійшло в українську історію як місце переможної битви козаків у 1659 році; *«наближались до Конотопу, до того Конотопу, біля котрого колись гетьман Іван Виговський сорок тисяч Московського війська трупом поклав»*. Як видно із сюжету, ця дата добре відома козакам, до того ж декому із власного родинного досвіду. *«Згадати Конотопи. Мій батько під Конотопом упав»* — згадує один із персонажів.

Ойконім Москва лише декілька раз вжитий для називання міста. Загалом же він стає символом північного сусіда: *«Обложени дивилися на тую каравану, на той живий обруч, котрим Москва збиралася скувати і здавити Батурин, як удав трощить кості своєї жертви»*. *«а були б ми злучили наші армії, пішли на Москву, скинули Петра»*. Найчастіше ж цей топонім вживається у протиставленні Україна-Москва; *«Двом панам годі служити.— Або слухаємо царя, або гетьмана. — Або Москва, або Україна»* [4: 352]. *«Ні Україна, ні Москва, ні риба, ні рак»* [4: 352].

Гідронім Десна стає у повісті не лише природнім вододілом, але й поділяє українські землі, які вже підпали під вплив Москви і ті, які беруть участь у визвольних рухах: *«Правий берег Десни не те, що лівий... Дивно, як ріка, не так-то дуже й велика та широка, ділить те саме населення»* [4: 266].

Інші два гідроніми служать мірилом території: *«Хто спустошив землю від ріки Случі до Дніпра, перегнав здавна там осілий народ у слободи, а землю передав у кормигу ворожу?»* [4: 380].

Ойконім Київ автор називає паралельно із Батурином. Мотря Кочубеївна порівнює давню столицю Русі з гетьманською столицею, уявляючи переможний в'їзд гетьмана до міста: «*Не в Київ, а в Батурин гетьман, відбивши ворога, від'їжджає*» [4: 416]. Після розгрому Батурина, козаки згадують прекрасне багате місто і не можуть повірити, що його вже не існує. І знову виникає порівняння з давньою столицею. «*Казав, що відбудують Батурин. От і Київ скільки років палили, грабували й плюндрували, а він все-таки двигався з руїни на славу Богові і людям*» [4: 416]. Козаки вірять, що місто відродиться і поверне собі славу і доблесть.

Окрему, зовсім невелику групу утворюють інші географічні назви: макротопоніми Європа, Польща, Росія, Саксонія, Швеція. Вони вжиті у розмовах шведських генералів, які будують свої військові і політичні плани щодо облаштування Європи.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Таким чином, топоніми містять у собі великий обсяг інформації. Окрім традиційних для топонімів локалізаційної та номінаційної функцій, вони виконують стилістичні функції, містять алюзії, стають символами певних подій. Особливо важливу роль відіграють топоніми в історичній прозі. Використані автором у повісті вони створюють особливу атмосферу реальності, будують панораму зображуваних подій та служать фоном, на якому відбувається дія художнього твору. Вдумливий читач обов'язково отримає додаткову інформацію, яка міститься у власній назві, через асоціації, алюзії або семантику назви.

Завдання дослідників полягає у розпізнаванні і розумінні інформації, яка закладена автором у власну назву, у розкритті додаткового змісту топонімів з метою кращого розуміння ідеї художнього твору.

Література

1. Карпенко Ю. А. Ономастика новой прозы В. П. Катаева // Язык и стиль произведений В. П. Катаева, К. Г. Паустовского, И. И. Славина: Сб. науч. трудов. — Одесса, 1987.

2. Карпенко Ю. О. Про літературну ономастику: міркування на базі твору Ліни Костенко "Коротко – як діагноз"/ Ю. О. Карпенко // Літературна ономастика: Збірник статей. – Одеса: Астропринт, 2008. – С. 61-70
3. Карпенко Ю. А. Стилистические возможности топонимических названий // Питання стилістики української мови в її взаємозв'язку з іншими слов'янськими мовами. Тези доп. міжвуз. наук. конф. — Чернівці, 1963.
4. Лепкий Б.С. Батурин / Б. С. Лепкий. Мазепа: Трилогія. Не вбивай, Батурин. істор. повісті -. Львів: Червона Калина, 1991. – С.225-450
5. Немировская Т. В. Некоторые проблемы литературной ономастики / Т. В. Немировская //Актуальные вопросы русской ономастики: Сб. науч. трудов. – Киев: УМК ВО, 1988. – С.112-125.
6. Немировська О.Ф., Немировська Т.В. Хронотопія в онімному просторі художнього тексту / Т.В.Немировська // Щорічні записки з українського мовознавства. — Одеса: ОДУ, 1999. – Вип.6. – С.92-98.
7. Фененко М. В. Топоніміка України в творчості Тараса Шевченка / М. В. Фененко. – Київ: Рад.школа, 1965. – 128 с.
8. Kohlheim V. Toponyme in der Literatur: Ein kognitivistischer Ansatz / Namenkundliche Informationen. – 101/102(2013) — S. 352-364
9. Nicolaisen Wilhelm F. H. Methoden der literarischen Onomastik // Brendler, Andrea / Brendler, Silvio (Hg.): Namenarten und ihre Erforschung. Ein Lehrbuch für das Studium der Onomastik, Hamburg, 247–257.